

Авазов Э.А.

**ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНДӨГҮ ПАДЫШАЧЫЛЫКТЫН
КӨЧҮРҮҮ САЯСАТЫНЫН ИШКЕ АШЫРЫЛУУСУНУН
НЕГИЗГИ ЭТАПТАРЫ**

Авазов Э.А.

**ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЙ
ПОЛИТИКИ ЦАРИЗМА В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ**

Е.А. Avazov

**THE MAIN STAGES OF THE IMPLEMENTATION
OF THE RESETTLEMENT POLICY OF TSARISM IN THE
FERGHANA VALLEY**

УДК: 947. 083 (575.25) (043.3)

Макалада падышачылыктын оторлоштуруу саясатынын Фергана өрөөнүндөгү ишке ашырылуусунун негизги этаптарын жана өзгөчөлүктөрүн ачып берүүгө аракет жасалды. Аймакты колониялаштыруудагы оторлоштуруунун максаты жана милдеттери көрсөтүлдү. Жергиликтүү элдин отор саясатына карата мамилеси чагылдырылды.

Негизги сөздөр: Фергана, падышачылык, оторлоштуруу, саясат, жер, көтөрүлүш.

В статье предпринята попытка раскрыть основные этапы и особенности осуществления переселенческой политики Царской России в Ферганской долине. Были указаны цели и задачи переселенческой политики в колонизации региона. Отображено отношение местного населения к переселенческой политике.

Ключевые слова: Фергана, царизм, переселение, политика, земля, восстание.

The article attempts to reveal the main stages and features of the implementation of the resettlement policy of tsarist Russia in the Fergana Valley. The goals and objectives of the resettlement policy in the colonization of the region were indicated. The ratio of the local population to the specified policy is displayed.

Key words: Fergana, tsarism, resettlement, politics, land, uprising.

Борбордук губерниялардан бийликке нааразычылыктары күчөгөн дыйкандарды колониялык чет жакаларга көчүрүү Орусия империясынын эки доор тогошоор алдындагы саясий жана социалдык-экономикалык өнүгүүсү менен байланышта болгон. Оторлоштуруу толкун сымал жүргөндүгүн эске алып, анын төмөнкү 5 этабын белгилөөгө болот: 1) Орусиянын Борбордук губернияларындагы 1891-1893-жылдардагы ачкачылык менен байланышкан оторлоштуруунун башталышы; 2) 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшү басылгандан кийин Фергана өрөөнүндөгү коопсуздукту бекемедөө иш чараларынын алкагында оторлоштурууну күчөтүү мезгили; 3) 1906-1910-жылдардагы агым, П.А. Столыпиндин реформасынын ишке ашыруу мезгили; 4) 1912-жылдагы оторлоштуруудагы жаңы багытка өтүү мезгили; 5) Биринчи дүйнөлүк согуштун башталышы менен башаламан жүргүзүлгөн жыйынтыктоочу мезгили.

Белгилей кетсек оторлоштуруунун биринчи жана экинчи этаптарында падыша өкмөтү чет жакаларда келгиндерден социалдык таяныч түзүү максатында колунда бар атуулдарды жиберип, XX кылымдын башында өз бетинче көчүп келген дыйкандардын саны көбөйүп кеткен. Ошол себептүү падыша өкмөтү оторлоштурууга көз карашын өзгөртүп, ага империяны агрардык кризистен чыгаруучу жол катары карап, Түркстан аймагына дыйкандардын жакыр бөлүгүн жиберүүнү күчөткөн. Анжиян көтөрүлүшүнөн кийин оторлоштуруу Фергана өрөөнүнүн элеттик кыргыздар жашаган тоолуу аймактарында пландуу түрдө жүргүзүлгөн. Буга көтөрүлүштөрдөн сырткары дагы бир жагдай олуттуу таасирин тийгизген. Көп убакыттардан бери Орто Азияда уланып келе жаткан англо-орус атаандашуусу, Кашкар менен мамиленин курчушунун шарттарында орус калктарынан Түркстандагы чек ара аймактарында таяныч түзүү багытындагы ой-пикирлер оторлоштурууну активдештирүүгө түрткөн. Көтөрүлүштөн соң, бир жагынан жергиликтүү калкты бийликтерге каршы баш көтөрбөй турган кылып жазалоолор менен жүрөгүнүн үшүн алып коюу, экинчи жагынан дал ошол көтөрүлүшкө катышкан аймактарга орус келгиндерин жайгаштыруу максатында бийликтер катуу аракеттерди башташкан. Буга Орусиянын борбордук губернияларынын өз алдынча самсып көчүп келүүчүлөрдүн көбөйгөндүгү кошул-ташыл болгон. Мындан улам түзүлгөн абалды өз эмгегинде П. Алексеев “1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшү деп аталган окуя падыша өкмөтүн жеткен деңгээлде сестентти. Мурда алар Түркстанга орус элементтерин түпкүлүктүү элдердин көтөрүлүшүнө жол койбоо үчүн отуркташтыруу керек деп эсептеп келишкен болсо, иш жүзүндө мындай көтөрүлүштүн болушуна ишендириди. Ошол себептүү Түркстанга орус дыйкандарын болушунча тартуу гана эмес орус поселокторундагы дыйкандарды башы сайын куралдандырып жибере жаздады. Өкмөт кыргыздарды тоонун капчыгайларына сүрүп таштоо аркылуу бош жерлерди табууга энергиялуу киришкен” [1, 7-б.], - деп сүрөттөгөн.

Андан кийинки агымдын башында Орусиянын саясий жана мамлекеттик ишмери П.А. Столыпин (1862-1911-жж.) турган. Анын реформасынын мак-

саттарынын бири падышачылыктын кыштактардагы социалдык таянычы катары бардар кожолуктардын санын көбөйтүү болгон. Реформанын рычагы дыйкандарды жерге жайгаштыруу, оторлоштуруу жараяны менен коштолгон иш-аракеттер болгон. Столыпиндик өкмөттүн мына ушундай комплекстүү иш чаралары Түркстандын жергиликтүү калкын, мейли чарбалык, мейли саясий же маданий турмушунда болсун орусташуусун күчөтүүгө алып келмек. Жергиликтүү бийликтерди келгиндердин арасында ар кандай кылмышка ыктаган жана коомдогу статустары төмөн болгон, иштөөгө ниеттери жок элементтердин келиши да бушайманга салган. Анткени алардан ар кандай жосунсуз жоруктарды күтүүгө мүмкүн эле. Ошондой эле алардын айрымдары коомго жат жүрүм-турумдары аркылуу жергиликтүү мусулман калктарынын нааразычылыгын жаратуулары мүмкүн болчу. Көтөрүлүштөн Фергананы аскер-губернатору да чочулаган. Ал ошол эле жылы «ансыз да өнөкөт көтөрүлүш абалында турган Фергананын туземдик калкын орустарга каршы козгобоо үчүн» орус оторлошуусуна чечкиндүү бөгөт коюу керек» [2, 341-б.], - деп жазган.

Бул жагдайды Фергана аскер губернатору 1907-жылы крайдын жетекчилигине жазган билдирүүсүндө: «Эгинчи келгиндер менен ар кандай багы жоктор, таптакыр жер иштетүүгө көнүшпөгөн полиция кызматынан бошонгондор, мурдагы токой өткөөлчүлөрү, запастагы төмөнкү чиндегилер да келишкен» [3, 344-б.], - деп белгилеген. Мындай көрүнүштөргө жергиликтүү бийлик өкүлдөрү кооптонушкандыктары менен борбордук бийликтин көрсөтмөлөрүнүн алдында алсыз болушкандыктан алар аргасыздан моюн сунушкан. Кыргыздардын жайытка ылайыктуу жерлерин келгиндердин тартып алышы аларга каршы маанайды курчутуп жаңжалдардын чыгуусун шарттаган. «Туркестанские ведомости» газетасында макалада мындай кырдаал жөнүндө: «Алар кыргыздар менен ынтымаксыз жашашат, кыштактар адеп курулганда көп жаңжалдар, жада калса уруштар да болгон. Азыркыга чейин алардын кыргыздар менен болгон мамилеси жакшы эмес» [4], - деген маалыматтар учурайт.

Фергана областынын аскер-губернаторунун Фергана 1907-жылдын 6-июнундагы докладында: «Ферганадагы саясий козголуштар эч качан тынчыбаган өнөкөт кубулуш, ошондой эле өзүнүн курчусун күтүү абалында турат. Аны менен катар Фергананын чет жакалык абалы, Индия жана Кытай менен коңшу турушу биздин көңүлүбүздө болууга тийиш. 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүн аёсуз басылышы бизди биротоло жаңы аракеттердин болушунан коопсуздандырды деген үмүттөр менен өзүбүздү тынчтандыруу коркунучтуу. Мусулман духовенствосу аркылуу ар дайым болуп келген калктын нааразычылыктарынын себеби вакуф маселеси бул жерде күчтүү. Фергана өрөөнүндө вакуф мекемелери башка областтарга караганда дээрлик көп, жерге болгон муктаждык да бул жерде алда канча курчурак» [7], -

деп айрыкча Көк-Арт өрөөнүндөгү оторлоштуруу маселесин маалымдаган.

Ар кандай баш аламандыктардан чочуп калган, маанайды дыкат байкап турган жергиликтүү бийлик өкүлдөрү мындай көрүнүштөр болуп кетпөөсү үчүн, же кокустан орун алган учурда өз жоопкерчиликти жөнөлтүүчү жагдай жаратуу максатында кырдаал боюнча маалыматтарында өз сунуштарын берип турушкан. Анткени ар кандай күтүүсүз окуялар келип чыгуусуна жергиликтүү бийликтердин башчылары өз аймактары үчүн түздөн түз күнөөлүү деп табылып келгендиги аларга маалым эле. Падышачылык өкмөт 1898-жылкы Анжиян көтөрүлүшү кайталанып кетүүсүнөн чочулап, шашылыш түрдө жер маселеси боюнча атайын комиссия түзгөн. Анын курамына жергиликтүү участкалык приставдар, отурукташтыруу боюнча чиновниктер, агрономдор, топографтар, инспекторлор, мамлекеттик мүлктүн жетекчилери кирген.

Бул комиссия 1908-жылы сентябрь айында Көк-Арт болуштугунда болуп, ал жерден 2166 жанды түзгөн 453 келгин үй-бүлө өз алдынча мыйзамга сыйбаган зомбулук менен 6299 теше жерди басып алып, 5 орус поселогун кургандыгын аныктаган. Атайын комиссиянын чечими боюнча орус кыштактарын тартипке келтирүү максатында басып алган жерлерге отурукташтырууну мыйзамдаштырып, жер үлүштөрүнө ээ болуунун тартибин жарыялаган [1, 12-б.].

Ош уездинде эки кыштакта 1908-жылы Орусиядан келген 1769 киши жашаган, анын ичинен 1560 киши дыйканчылык менен алектенген [5, 39-б.]. Наманган уездинде 124 кожолуктан турган 1 кыштак Алексеевка (Кетмен-Төбө) түзүлгөн [6, 12-б.]. Кийинки жылдары оторлоштуруу кеңири аймактарда курч мүнөздө улантылган. Фергана областында биринин артынан улам жаңы поселокторду куруу менен падыша өкмөтүнүн планын ишке ашырышып, аны менен Орто Азияда орусиялык капитализмдин бийлигин чындашып жылдан жылга Орусиядан системалуу түрдө келгиндер келе беришкен [1, 9-б.].

Жергиликтүү администрация Келгиндер башкармалыгынын чиновниктери менен терс мамиледе болгон. Анткени аталган башкармалыктын чиновниктерине жер маселеси боюнча генерал-губернаторду кыя өтүүчү кеңири ыйгарым укуктар берилген. Алардын ыйгарым укуктарынын кыскарышы анын мусулман жана орус калктарынын көзүнчө кадырбаркынын кетүүсүнө алып келген. Келгиндер жергиликтүүлөрдүн жерин тартып алууга уруксат бербеген жергиликтүү администрацияга караганда келгиндер башкармалыгы менен иш тутканды оң көрүшкөн.

Түркстан генерал-губернаторунун 1911-жылдын январындагы Советинде айыл чарбасында келгиндердин ийгиликтери төмөн экендиктери, Түркстандын шартындагы жер иштетүүдө интенсивдүү чарбага акырындап кыйынчылыктар менен өтүп жаткандыктары алардын пахтачылык, жүзүмзардык, багбанчылык менен алектенген туземдиктерге конкурент боло албастыгы тууралуу айтылган. Ал эми 1911-жылдын 13-февралындагы Советте келгиндердин

башка проблемалары: «Орус келгиндери өздөрүнүн абалына канааттанбастан, шарапка баш оту менен киришкендиктен жапа чегип жатышат. Бул кемчиликтери менен алар эмгекти сүйгөн калк жайгашкан, аракеттиктен алсырап бараткан орус калкына жерүү менен караган элдин арасында крайдагы ийгиликтүү колонизатор боло алышпайт» [8], - деп белгиленген.

Оторчулуктун 1912-жылдан башталган толкуну өкмөттүн орокчу-дыйкандан дыйкан пахтачыны алууну көздөгөн өкмөттүн жаңы курсу менен байланыштуу жүргөн. Фергананын статистикалык комитетинин 1909-жылдагы маалыматы боюнча областта орус калкынан 29 433 адам болгон. Эгерде 1909-жылдан 1914-жылга чейин орус калкынын саны 6 % ке өскөн деп эсептесек анда биз 31 200 адам болгон деген жакындаштырылган санды алабыз. Ушундай жол менен областтын дыйкандардын поселкаларындагы калктын саны областтагы жалпы орус калкынын 45 пайызын түзгөн [1, 10-б.].

Расмий маалыматтар боюнча 1914-жылы Ферганада орус келгиндери төмөнкүдөй санда болгон: Анжыян уездинде 41 айыл, 1431 кожолук, 8038 жан, Наманган уездинде 2 айыл, 197 кожолук, 1098 жан, Скобелев уездинде 1 айылда, 201 кожолук, 1137 жан, Ош уездинде 42 айылда, 570 кожолук 3981 жан, баары болуп 59 айыл, 2399 кожолук 14254 жанды түзүшкөн.

1914-жылы Биринчи дүйнөлүк согуштун башталышы менен отор саясаты өзгөргөн. Фергана өрөөнүндө орустардын тынымсыз агылып келиши Биринчи дүйнөлүк согуш мезгилине туура келет. Орусиянын батыш райондорунан качкындар келе башташкан. Кыска убакыт аралыгында эле Түркстан качкындарга толуп кеткен. 1915-жылдын 19-ноябрына карата Фергана областына 21 000 адам, дээрлик өрөөндөгү орус тилдүү калктын санына жакын адам жайгашкан. Фергана областы мынча сандагы келгиндер-

ди кабыл алууга даяр эмес болгон. Азык оокаттын жетишсиздиги, жана көнүмүш эмес болгон жаратылыш шарты алардын арасында өлүм житимди көбөйткөн.

Отор саясатын жүргүзүүдө, мусулманчылык маселесине карата позицияларында Түркстандын бийлиги элдик азаттык күрөштөрүнүн кайталанып кетүүсүнөн чочулап этияттык менен карашса, борбордук өкмөттөгүлөр алардын оюн көп убактарда угушкан эмес. Ошол эле учурда крайдагы түпкүлүктүү элден орус кыштактарын түзүү үчүн адатка айланып калган жерлерин тартып алуу практикасы улантыла берген.

Мындан улам Ташкент менен Петербургдагы башкаруу чөйрөсүндөгүлөрдүн ортосунда кайчы пикирлер келип чыккан. Анын натыйжасы колониялык доордун экинчи этабындагы отор саясатына каршы элдик чыгуулардын жана 1916-жылдагы көтөрүлүштүн учурунда ачык көрүнгөн.

Адабияттар:

1. Алексеенков П. Крестьянское восстание в Фергане. - Ташкент, 1927.
2. Бахрушин С.В. История народов Узбекистана. - Ташкент, 1947.
3. Пален К.К. Переселенческое дело в Туркестане. - СПб., 1910.
4. Самовольные переселенцы в Кугартской долине // Туркестанские ведомости. - 1907. - №40.
5. Статистический обзор Ферганской области за 1908 год. // Скобелев М.Д. - 1908. - С. 39.
6. Статистический обзор Ферганской области за 1913 год. // Скобелев М.Д. - 1913. - С. 12.
7. ЦГА РУз ф. И-1. оп. 17. д. 811. л. 54 -67.
8. ЦГА РУз, ф. 717, оп. 1, д. 48, л. 86.

Рецензент: к.и.н., доцент Маматов А.М.